

О.С. Туренко

Донецький юридичний інститут Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, України

ФАКТОР СТРАХУ В РАННЬОМОДЕРНИХ ТЕОРІЯХ ДЕРЖАВИ: ПРОЕКТ ТОМАСА ГОББСА

Стаття присвячена висвітленню трансформаційних форм та місця феномену страху в політичній теорії Т. Гоббса, значення страху в принципах державного суверенітету.

Через буржуазну індивідуалізацію, наукову раціоналізацію та революційний безлад епоха раннього модерну надала європейцям есхатологічного настрою, переконання змарнілості світу – його гріховності та жахаючої завершеності. Це викликало відчуття «презирства до світу» [1, с. 750], прагнення утвердити за допомогою науки та розуму більш досконалий соціальний порядок. Відповіддю на такий настрій став світоглядний дуалізм, який хоч і не знімав гріховної пригніченості людини перед Божою карою, все ж надавав право людині на раціонально-вільну дію в реальності. Це поклало на індивіда небачену відповідальність – створити досконалу спільність, яка наближувала би людину до реалізації її ідеалів, створювала ефективний засіб захисту від існуючих небезпек світу, і головне, есхатологічного відчуття гріховності перед Богом. Такою спільністю повинна була стати новітня форма держави, яка наближувала людину до Бога, рятуючи її від небесної кари. Одну з радикальних теорій держави висунув Т. Гоббс, який, імовірно, переслідував месіанську мету – зупинити жалюгідність людини у світі, надати їй раціональний механізм упорядкованого спасіння – Левіафана.

Гоббс уявляв реальний світ як механічно-ієрархічну цілісність, де будь-яке явище можна з геометричною точністю пояснити розміщенням феноменів один щодо одного. Суспільну недосконалість можна подолати раціональною перебудовою його складових на новітніх принципах. Відтак, у своїй політичній теорії Гоббс пропонував якнайкращий (трансцендентний за своєю суттю) суспільно-державний порядок з його елементами та інтегруючими принципами. Ключовим з них є принцип державного суверенітету, який, на думку мислителя, повинен інтегрувати своєю силою всі наступні складові суспільного організму. Затверджуючи порядок – поєднання багатьох абстрактних одиниць у цілість, суверен мав право застосовувати авторитарне насилля, страх як засіб підкорення розрізнених одиниць.

У гоббсовій теорії страх займає суворе місце в державницькій конструкції. Він виступає вічним фактором суспільних відносин та структурним компонентом держави, усіх її базових принципів, інституцій та потенційних можливостей. Отже, феномен страху є вагомим компонентом політичної теорії Гоббса, який формує суспільно-державницькі сфери взаємовідношень та «пронизує» основні принципи життєдіяльності держави.

За визначенням К. Робіна, «...страх смерті був улюбленою темою Гоббса, який подав вихід (людині) з природного стану». Страх, таким чином, «...не залишає індивіда; це його завершення. Тут не антитеза цивілізації, але її здійснення». Виходячи із значимості феномену страху у гоббсовій теорії, американський політолог визначає його ієрархічне місце. Перші два типи (страх насильницької смерті та страх конкурентної боротьби за існування або високий рівень життя) підштовхували людських істот переддер-

жавного стану до утворення держави. Третій тип страху розглядається як раціоналізований феномен, окультурений позитивний засіб, що забезпечує виконання людиною своїх обов'язків перед державою. Отже, страх вказує на високий стан законслухняності й самоконтролю громадянської спільноти, можливості держави ефективно використовувати цей феномен превентивно [2, с. 43-46].

Втім, робінівська структуралізація страху не торкається низки суспільно-державницьких принципів і тому є неповною. По-перше, Робін не помічає онтологічного зв'язку страху смерті з волею до влади, які в теорії Гоббса являють собою відправні пристрасті людини та є панівними феноменами як природного, так і державницького станів. По-друге, американський політолог не звертає увагу на державницькі принципи та механізми впровадження влади, в яких присутній страх. І останнє, Робін не включає в поле свого дослідження уявлено-комунікативну метафізику феномену страху – зростання його енергетичного впливу в ієрархічній теорії Гоббса, що динамічно концентрується у необмеженій могутності принципу державного суверенітету.

Виходячи з визначених недоліків дослідження Робіна, автор ставить за **мету даної статті** – окреслити трансформаційні форми та місце феномену страху в гоббсовій теорії та в принципі суверенітету зокрема. З цього об'єктом дослідження є місце феномену страху в структурно-владних компонентах комунікації держави та суспільства, предметом розвідки є фактор страху в політичній теорії Гоббса. Теми страху в гоббсовій політичній спадщині торкались Х. Арендт, Ю. Габермас, П. Манан, Дж. МакКормік, Ж. Марітен, Ж. Мере, М. Оукшот, К. Робін, К. Шмідт, у пострадянському просторі Ю.М. Давидов тощо.

Воля до влади та страх як визначні фактори природного стану і державотворення. Характеризуючи природний стан, Гоббс виходить із наявності кмітливо-егоїстичного індивіда, який має природні права – свободу, право на життя, власність тощо. Втім, реалізуються ці права через дві взаємопов'язані пристрасті – воління до влади та страх смерті. Стосовно першої автор «Левіафана...» пише: «...так я ставлю на перше місце безупинну і невтомну спрагу щоразу нової влади як загальне прагнення всього людства, яке зупиняє лише смерть» [3, с. 74]. Отже, бажання панувати реалізується у стані дикої свободи, коли індивід не пов'язує себе жодними морально-правовими обов'язками і прагне завдяки насиллю підкорити собі іншого – слабшого або знищити його. Межею та нескінченним джерелом спраги до влади є страх. У цьому сенсі Гоббс зазначає, що людина занурена у «...вічний страх та постійну небезпеку насильницької смерті, самотність, жебрацтво, тваринну тупість і короткочасність» [3, с. 96] життя.

Додамо, що у гоббсовій теорії природний стан є не історичним, а логічно-структурним поняттям. Це пояснюється тим, що в ранньомодерній свідомості історія ще не затвердилась як цілісно-лінійне явище, а усвідомлювалась як вічно циклічна боротьба міфологічних сил – Фортуни (Н. Макіавеллі, Ф. Бекон), Дурості (Еразм Роттердамський) з людською розумністю та згуртованістю. Гоббс матеріалізував міфологізовані сили людської історії, передаючи їх негативні якості індивідам природного стану. Імовірно, мислитель вірив у прогрес людського розвитку і тому, з метою затвердження цієї ідеї, він доказував закономірність переходу природного стану – перемоги людського егоїзму та дурості над розумно-організаторськими здібностями індивідів в іншу, більш досконалу суспільно-державну якість – тенденцію переходу від упорядкованості до безладу і зворотно. В цьому сенсі М. Фуко зазначав, що природний стан «...не може бути самостійною стадією в історії людства... мова йде про фактичну у своєму роді постійну основу суспільного життя» [4, с. 106-107].

Звичайно, феномен страху в суспільній динаміці займає своє місце – у час упорядкованості він закладений у розумно прогнозовані морально-нормативні принципи комунікації і служить консолідації спільноти, а в період безладу страх через індивідуальну волю до влади «звільняється» від соціокультурних та державницьких меж, поки новий суспільний договір раціонально не опанує страх штучними критеріями сус-

пільної комунікації. Втім, щоб увіковічити державний стан, унеможливити повернення спільноти до природного стану й тим завершити ідею прогресу, необхідна була вища сила, яка б «страхувала» громадянське суспільство від егоїстичних проявів індивідів та утримувала феномен страху в цивілізаційних межах. Ця сила, в гоббсовій теорії, є принцип суверенітету – сила, що забезпечує саморозвиток кожному індивіду.

Отже, в гоббсовій теорії природний стан загрожує людині самознищенням, і тому у якийсь час індивіда охоплює ретроспективний страх – острах передбачення свого майбутнього, яке бачилось фатально-приреченим. Цей страх спонукає природного індивіда до пошуку миру, змушує пригасити пристрасті й прислухатися до голосу розуму. Аби позбутися загрози самознищення, за думкою Гоббса, люди формують громадянський стан, уклавши суспільну угоду не задля якихось вищих ідеалів, а для егоїстичної вигоди, тобто безпеки. Таким чином, страх трансформується у свою раціонально-ретроспективну форму, яка уможлиблюється з появою перших принципів суспільної справедливості як умов колективної взаємодії та перенесення волі до влади делегованій особі чи органу – суверену – володарю всезагальної могутності, що проявляється у багатстві, знаннях, повазі та праві на насилля.

Завдяки суспільному договору створюється громадянське суспільство – держава. Головну мету Левіафана англійський філософ роз'яснює так: «це... той смертний бог... завдяки повноваженням, якими наділила їх кожна окрема людина у державі, владна особа чи зібрання людей користуються такою величезною, зосередженою в них силою і владою, що страх, який ця сила і влада викликають, робить цю особу чи це зібрання людей здатними спрямовувати волю всіх людей до внутрішнього миру і до взаємної допомоги у боротьбі проти спільних ворогів» [3, с. 133]. Відтак, під час суспільного договору індивідуальні страхи передаються державі і тим концентруються в одному політичному просторі, трансформуючись в більш могутню та вищу за геометрично-енергетичною ієрархією силу, що, жахаючи, огортає та панує над всіма. Таким чином, індивідуальні страхи, що мають руйнівні ознаки, змінюють свою направленість та якість і перетворюються на тотальне моторошне і штучне тіло – метафізичну державу, що виростає до могутності божества, яке утверджує безпеку та веде свій народ до християнського спасіння.

Незважаючи на свою могутність, Левіафан є штучним тілом, створеним майстерністю атомомізовано-абстрактних індивідів, які, щоб змайструвати державність, поєднали індивідуальні волі до влади та свободи у гомогенний символ, який, з одного боку, панував над всіма, а з іншого – упорядковано жахав. Такий символ повинен уособлювати в собі розмаїття індивідуальних воль й одночасно надавати безпеку кожній особі, вбираючи їх повсякденні страхи. Таким символом буде державний суверенітет.

Фактор страху в принципі державного суверенітету. Згідно з міркуваннями Гоббса, страх є невід'ємним атрибутом будь-якого суверенітету, верховної влади та закону, який належить Левіафану. При цьому слід звернути увагу, що державний суверенітет, пронизаний страхом не лише точково – у своєму центрі, а залишається динамічним феноменом, що розсіяний по всьому штучному тілу. З цього приводу М. Фуко зауважує, що «...суверенітет конститується на основі радикальної волі... Ця воля пов'язана зі страхом, тому що верховна влада ніколи не формується у верхах, тобто в результаті рішення більш сильного, переможця чи батька. Суверенна влада завжди формується знизу, волею тих, хто боїться» [4, с. 110].

Ключовою ознакою Левіафана є необмежена сила. Вона необхідна для охорони суспільної угоди, оскільки, за думкою Гоббса, «...угоди без меча – то лише слова без будь-якої сили, що могла б сповна гарантувати безпеку людини» [3, с. 129]. У державницькій силі закладений превентивний страх, що попереджає індивідів про право держави застосувати насилля – наготовити меч, не заради окремої особи, а задля блага суспільства.

Суверенність держави повинна бути неподільною та абсолютною, користуватися необмеженими повноваженнями щодо своїх підданих. На землі, за уявленнями Гоббса, немає вищої влади, ніж державна влада, і немає нікого, хто міг би ставити до неї будь-які вимоги, а тим більше притягнути її до відповідальності за її дії. Цю тезу філософ обґрунтовує тим, що суверенна держава (суверен) ніби здіймається над суспільством, над суспільною угодою окремих індивідів. Він не укладав угоди ні з ким, і тому не є суб'єктом суспільного договору. Він не пов'язаний з визначеним в угоді обов'язком. Суверен є гарантом дії суспільного договору, завдяки чому жодної відповідальності перед народом не несе.

Суверен є тотожним громадянському стану. Він виступає уповноваженим єдиного тіла, всіх членів новітнього суспільства. Останнє має лише один голос і одну волю, яку може втілювати в життя – це суверен, який і робить спільноту громадянським суспільством. Суверен є душею новітнього тіла. В цьому сенсі філософ вказує: «...коли ж порівнювати державу та людину, то верховний володар буде у тому ж відношенні до держави, як людська душа до людини... Бо завдяки душі людина володіє волею, тобто може бажати і не бажати, того ж так, тільки завдяки наявності верховного володаря, держава має особисту волю і може бажати чи не бажати. З головою скоріш можна порівняти зібрання радників чи одного радника... Оскільки призначення голови – радити, подібно тому як призначення душі – наказувати» [5, с. 353-354]. Отже, воління володаря – суверена є не лише душею Левіафана, а є концентрованим в одному тілі волінням до влади та прагненням до життя усіх громадян.

Суверенітет – це певне відношення панування і примусу, абсолютність якого за визначенням виключає будь-які обмеження. При цьому характерно, що від початку не є важливим, хто є суб'єктом (носієм) цієї влади. Це, так би мовити, певна ідеальна сила, певний прообраз особистості, адже тільки особистість має волю і розум, а суверенітет – це, власно кажучи, і є втілення вольового розуму або розумної волі. Безумовно, таке розуміння влади невідворотно тягне за собою визнання монархії найбільш адекватною формою держави, проте зовсім не вилучає і колективних форм управління, якщо тільки в них буде діяти принцип об'єднання різних волей в одну єдину волю.

Тезу про абсолютність влади суверена Томас Гоббс підкріплює теоріями виникнення держави. М. Фуко нараховує у автора «Левіафана...» три форми виникнення держави [4, с. 107-110]. Перша форма – установча, утворюється уявленою формою передачі чи делегування індивідуальних прав суверену. При цьому суверен повністю «займає їх (індивідів) місце, набуваючи всю цілісність їх влади». Друга – набута форма виникнення держави, утверджується силою, завоюванням і межує з тиранією. Втім, за думкою М. Фуко, таку форму правління не слід вважати нероздільним пануванням, це одна з форм суверенітету. Бо самі люди, які покорилися завойовнику, віддали перевагу життю в стані панування, і тим самим відродили суверенітет. Ключову роль в цьому відіграє відчуття страху, а точніше – бажання відмовитися від його гнітючої сили. В цьому сенсі Гоббс зазначає, що в момент утворення установчої форми суверена «...люди, котрі вибирають свого суверена, роблять це через боязнь один одного, а не зі страху перед тим, кого вони наділяють верховною владою». А в іншому випадку – в час утворення придбаного суверенітету «...вони віддають себе у підданство тому, кого вони бояться» [3, с. 154-155].

Основою батьківської форми утворення держави є радикальна воля до життя, яку неможливо реалізувати без життя іншої людини. В третьому випадку – це алегоричні батьки. У батьків, за думкою Гоббса, є право або зберегти життя своєму немовляті, або згубити його. Завдяки збереженню життя своєї дитини батьки вимагають від неї повної покори, яка існує до смерті перших. Цей природний закон існує завжди. Проте на рівні громадянського стану батьком виступає суверен, який зберігає життя своїм підданцям, а тому має право на їх життя та майно. Отже, ця форма суверенітету близька до

тиранії, оскільки, за словами Гоббса, «...той, хто панує над дітьми, також панує над дітьми цих дітей і над дітьми дітей цих дітей. Бо той, хто панує над особистістю людини, панує над усім, що ця людина має, без цього панування – пустий титул без усякого реального значення» [3, с. 157].

У згаданих теоріях утворення держави Гоббса можна побачити ідею народного суверенітету. Проте ця ідея затушовувалась самою теорією державного суверенітету, який, за думкою Ж. Мере, був ні чим іншим як модерним міфом. Міф полягав у тому, що доводив початок історії «...з підпорядкування суверенові та його закону» [6, с. 35]. Відтак, народний суверенітет існував у межах волі абсолютного суверена, його права тлумачити справедливість і випускати закони, чинити правосуддя.

Отже, суверенна влада, в гоббсовій теорії, існує за умови покори її громадян, які не мають жодних прав щодо держави, оскільки самі утвердили суверена для себе. Індивіди, що уклали суспільну угоду, стають рівними відносно до влади держави. Вони не мають права, на думку Гоббса, йти всупереч волі суверена та звільнитися від сфери його впливу. Це порушує цілісність штучного тіла – держави і призводить до створення рецидиву природного стану – «Бегемота», держави-сатани, що розтерзана протиріччями.

Страх в принципі справедливості та державницьких інституціях. Поруч з могутністю суверена, відправним принципом затвердження державницьких інституцій в теорії Гоббса виступає принцип справедливості. Згідно з цією теорією, справедливість з'являється на умовній межі природного та громадянського станів, коли починає діяти «третій» природний закон – дотримання кожною людиною досягнутих домовленостей. Тобто коли індивід не дотримався угоди, що була досягнута з іншим, це – несправедливість, а коли він діє згідно з домовленістю, то це справедливо. Щоб «справедливі» відношення були забезпечені, а з ними утвердився громадянський стан, необхідно, за думкою Гоббса, необмежена сила Левіафана, що тримає «меч правосуддя» і тим примушує усіх дотримуватися раніше досягнутих угод. Таким чином, справедливість, за гоббсовою теорією, остаточно затверджується та існує лише у сфері держави, її суверенного права визначати реальні відношення корисності.

Принцип суверенності визначає відповідність державної влади концепту справедливості. Через законотворчий процес суверен створює стандарти образу життя та визначення правил співпраці людей. Закон, за Гоббсом, це є воля суверена, те, чого він хоче, а те, чого хоче суверен, є справедливим. Таким чином, справедливе для підданих є необмежена нічим та ніким воля суверена – держави. Саме верховна влада може через закон визначати, що треба називати «справедливим» і «несправедливим», «добрим» і «поганим», «твоїм» і «моїм», і цим визначити межі громадянських свобод.

Своєю могутністю суверенітет забезпечує виконання громадських законів і є гарантом відплати за порушення суспільної угоди та норм справедливості. Втім, сам суверен знаходиться вище будь-якого закону. Він у будь-який час може відмінити або перетлумачити з позицій нових своїх бажань принципи справедливості, зміст закону [3, с. 253]. Якщо закон проголошено сувереном, то сам він не може бути обмежений цим законом, бо це означало б, що він обмежує сам себе: «...Той, хто має обов'язок тільки перед собою, не має обов'язків» [3, с. 206], – так обґрунтовує цю норму мислитель. Відтак, Гоббс висунув серйозні заперечення проти верховенства права – його держава ґрунтується лише на абстракції делегованої сили.

Визначений принцип формування закону та справедливості є абсурдним. Він відчужує державу від суспільства і від індивіда – суб'єкта суспільного договору. У цьому разі законність існує як воля суверена, що в будь-яку мить може обернутися своєю страхітливою незворотністю на будь-кого з підлеглих. У цих умовах справедливість діє односторонньо – зверху до низу. Зворотного руху – формування принципів справедливості народом – Гоббсом не передбачено. Справедливість не властива народові. Точніше, справедливість існує для кожного індивіда не в індивідуальному праві на вільний вибір,

а в незаперечній покорі законам суверена. В цьому випадку право індивіда оберігати свою безпеку та свободу жертвувалось заради громадянського тіла.

У строгому розумінні – суверен єдиний володіє правом вирішувати, які соціальні та політичні погляди є загрозливими і які уявлення можуть бути доведеними до громадянськості. Тобто гоббсова теорія надає суверену як носію вищої справедливості право на ідеологічну цензуру. У «компетенцію суверена входить бути суддею чи назначати усіх суддів для думок та вчень, що необхідно для миру і попередження конфлікту та громадянської війни», – зауважує англійський філософ [3, с. 137]. Більше того, на думку Ж. Мере, завдяки законам суверен (володар дефініцій), в публічному житті суспільства утверджує єдину систему значень та комунікацій – єдиний універсальний код спілкування та уявлень – мову [6, с. 34]. Іншими словами, суверен створює єдину систему цінностей, світоглядних уявлень та державних інституцій, які затверджуються в системі взаємовідношень влади з підданими. Корегують визнані принципи справедливості карні санкції законів та превентивний страх, визнаний Гоббсом найбільш ефективним засобом впливу на підданих.

Ключовим принципом справедливості і одночасно ефективним засобом існування держави є принцип нероздільності влади. Гоббс вважав, що поділ влади на окремі гілки призводить до конфлікту всередині правлячого суб'єкта, зменшує можливості суверена підтримувати суспільний порядок і підпорядковувати множинність волі єдиного. Тому концентрація влади в єдиному повинна стати аксіологічним принципом, який концентрує всі чесноти спільноти, окремого індивіда. Тотальна централізація влади в теорії автора «Левіафана...» утримувала монополію страху єдиного над страхами багатьох – аксіологічне поле більшості-підданих замінювалось усвідомленням загрози розвалу єдиного тіла, загального безладу.

Завершенням утвердження досконалого принципу справедливості, в теорії Гоббса, є абсолютне право суверена володіти всією власністю, всіма матеріальними благами суспільства. «По праву усі помешкання знаходяться у верховній власності держави», – зазначає філософ [3, с. 389]. Таке право існує завдяки тому, що приватна власність виникає разом з державою, тобто перша є частиною держави та існує завдяки їй. Щодо приватних осіб, то вони володіють власністю частково на правах підданих суверена, який гарантує збереження її від інших індивідів.

Отже, гоббсова теорія держави спирається на принцип суверенітету, що, жахаючи, утримує своє штучне тіло справедливого, досконалого порядку, який одержавлює спільноту та існує завдяки застосуванню страху. Така держава, за словами Х. Арндт, «...тільки нарошуючи владу, може зберігати status quo; тільки постійно розширюючи свої повноваження і тільки нагромаджуючи могутність, вона може залишитися стабільною. Гоббсова держава – це хитка структура і має повсякчас забезпечувати себе новими підпорами іззовні; інакше вона вмить розпадеться на безцільний та безглуздий хаос приватних інтересів, з якого повстала. Держава, в теорії Гоббса, могла зберегтись у підданих Левіафана тільки у вигляді абсолютного підкорення владі, здатної “тримати всіх у шанобливій тремтливості”, тобто все пронизуючого, нездоланного страху» [7, с. 186].

Завершуючи, можна констатувати, що феномен страху є тим компонентом політичної теорії Гоббса, без якого Левіафан не здатний на існування. Страх пронизує «смертного бога» від народження до миті найвищої могутності, всі ключові інституційні атрибути Левіафана: необмежене право визначати принципи справедливості – суспільної комунікації, право карати порушників закону, вершити правосуддя, право організувати роботу всіх органів влади в межах єдиної волі тощо. Якщо ж державницькі інституції знижують силу впливу феномену страху, то він зникає і в атомомізованих частинах штучного тіла – підданих держави. Така етатична держава повстає перед своїм розвалом. Тому, щоб існувати, Левіафан приречений розповсюджувати страх, конструюючи його нові форми та змісти.

У центрі структурно-механізованої держави Гоббса закладений принцип суверенітету, який мислитель намагається роз'яснити раціонально. Втім, реально суверенітет у автора «Левіафана...» став нестримною та жахаючою ірраціональною силою, яка не помічає життя індивіда, його свобод. Це протиріччя є свідченням непереборного дуалізму в світогляді модерну, де бажано-ідеальне не збігається з реальним. У цьому сенсі Х. Арендт зазначає, що «...політична філософія Нового часу, найбільшим представником якого залишається Гоббс, спотикається через нерозв'язну дилему, коли раціоналізм виявляється ірреальним, а реалізм ірраціональним, – що якраз і означає припинення узгодження між дійсністю та людським розумом» [8, с. 393]. Відтоді державний суверенітет стає для підданих відчуженим феноменом, який ще більше страхає своєю ірраціональністю, ніж могутністю.

Автор «Левіафана...» закладає в принцип суверенітету доволі багато змістів. Головний з них – це воля спільноти-нації увічнити себе у суспільному житті й тим подолати страх неблаганності часу, смерті. За суверенним правом держави приховане прагнення індивідів отримати метафізичні здібності, трансцендентну могутність. Цей зміст поєднується з модерною ідеєю прогресу, яка у Гоббса «збагачена» та «закріплена» страхом. Бо суверенітет, трансформуючись у міфологічний принцип державної влади, направляє її в бік універсального та вічного порядку. Втім, такий бажаний порядок відроджує старозавітний тип держави, де панує державо-батьківське насилля, сакральний норах (трепет) перед Яхве. Завдяки такій якості державної влади гоббсова теорія стала основою абсолютистської держави, будь-якої деспотії та тоталітаризму донині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дельомо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины и цивилизации Запада (XIII – XVIII вв.) [Текст] / Жан Дельомо ; пер. с фр. ; [под ред. Д.Э. Харитоновича]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2003. – 752 с.
2. Робин К. Страх. История политической идеи [Текст] / Кори Робин ; пер. с англ. А. Георгиева, М. Рудакова. – М. : Прогресс-традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 368 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] // Томас Гоббс. Сочинения в 2 т. Т. 2. / [сост., ред., примеч. В.В. Соколова ; пер. с лат. и англ.]. – М. : Мысль, 1991. – 731, [1] с., [1] л. ил. – (Филос. наследие).
4. Фуко М. Нужно защищать общество: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974 – 1976 учебном году. [Текст] / Мишель Фуко. – СПб. : Наука, 2005. – 312 с.
5. Гоббс Т. О Гражданине [Текст] // Томас Гоббс. Сочинения в 2 т. Т. 1. / пер. с лат. и англ. – М. : Мысль, 1964. – С. 277-409.
6. Мере Ж. Принципи суверенітету. Історія та основи новітньої влади. [Текст] / Жерар Мере ; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів : Кальварія, 2003. – 216 с.
7. Арендт Х. Джерела тоталітаризму [Текст] / Ханна Арендт ; пер. з англ. – [2-е вид.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
8. Арендт Х. Vita active, или О деятельной жизни [Текст] / Ханна Арендт ; пер. с нем. и англ. В.В. Библихина ; [под ред. Д.М. Носова]. – СПб. : Алетея, 2000. – 437 с.

О.С. Туренко

Фактор страха в раннемодерных теориях государства: проект Томаса Гоббса

Статья посвящена исследованию трансформационных форм и места феномена страха в политической теории Т. Гоббса, его значение в принципе государственного суверенитета.

O.S. Turenko

The Phenomenon of Fear in the Early modern State Theories: Thomas Hobbs' Project

The article is devoted to research the transformation forms and place of the phenomenon of fear in the political theory of Thomas Hobbs, its value in the principle of state sovereignty.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2010.